

UOT: 738

ORCID: 0009-0009-7941-396X

DOI: <https://doi.org/10.52094/3005-9941.46.2024.051>

Könül Nurməhəmməd qızı Gəncməliyeva
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının doktorantı
E-mail: konul.gencmaliyeva@gmail.com

DİNİ TƏYİNATLI METAL ƏŞYALARIN BƏDİİ-DEKORATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ (İslam dini kontekstində)

Xülasə. Məqalədə VII əsrdən etibarən Azərbaycanda mövcud olmuş İslam dini ilə əlaqədar məişətdə və dini mərasimlərdə istifadə edilən metal əşyaların bədii-dekorativ xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Qədim tarixə malik Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti, İslam dininə qədər mükəmməl bir yol keçsə də, onun təkamülü İslam dininin ölkəmizdə genişlənməsindən sonra daha geniş vüsət aldı. Buna səbəb müxtəlif sənət növlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradan və zəngin təbiətindən istifadə bacarığı olan sənətkarlar idi. Azərbaycanda İslam dininin inkişafını əməli olaraq göstərən sənət nümunələrinin hər birinin üzərində müxtəlif əsrlərə aid rəsmlərə və ornamentlərə rast gəlinir. Əgər bu əşyaların materialı, forması müxtəlif dövrlərdə istehsal prosesinin təşkilindən, təkmilləşməsindən xəbər verirsə, onların üzərindəki təsvirlər və naxışlar əcdadlarımızın həyat tərzini, adət-ənənələrini, dini ayinlərini və bədii zövqünü əks etdirən nadir incilər olduğunu bir daha təsdiqləyir. Bu cür dini təyinatlı metal əşyalar içərisində XVIII-XX əsrlərə aid edilən güləbdən, şərbət qabı, çil-cam, aftafa, kəşkül, təbərzin, ələm və zəncirlər xüsusilə seçilir. Qeyd edək ki, bu nümunələrin əksəriyyəti Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunub saxlanılır.

Açar sözlər: dini, əşya, bədii, dekorativ, xüsusiyyət, İslam

Giriş. Məlumdur ki, hər bir xalqın özünəməxsus dini - inanc xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlayan bədii-dekorativ sənətkarlıq nümunələri, milli dəyərlər kimi müxtəlif muzeylərdə, ziyarətgah və şəxsi kolleksiyalarda qorunub saxlanmaqdadır. Bu əşyaların üzərindəki təsvir xarakterli cizgilərin, günümüzə qədər gəlib çatması onu deməyə əsas ki, inkişaf etmiş həyat tərzinə nail olmayan, yaşayışlarını sadə məşğuliyyətlərlə davam etdirən ibtidai qəbilələrin də özünəməxsus dini inanclarının araşdırılmağa ehtiyacı vardır. Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan belə əşyaların üzərindəki təsvirlər, sanki insan yaşamının sənətsiz, bədii tərtibatsız mümkünsüzlüyünü sübut edə bilər. Araşdırmalardan aydın olur ki, dini inanc əslində insan həyatını bütövlükdə əhatə edə bilər.

Azərbaycanda yaşayan müxtəlif azsaylı xalqların da dini əşyalarının bədii dekorativ xüsusiyyətlərinin hərtərəfli araşdırılması sənətsünaslıq elminin aktual problemlərindəndir. Yəni din, məişət qaydalarını müəyyənləşdirməyə, dünyanın nizam qaydaları haqqında öz nəzəri versiyasını irəli sürməklə dini qanunları ilə əxlaqi və estetik dəyərlərin əsası sayılır. Belə ki, dövründən və millətindən asılı olmayaraq dini əşyaların dekor bəzəklərindəki mürəkkəb tərtibatların öyrənilməsində ən sadə elementlərin əyani nümunələr əsasında vurğulanması və tarixi faktlar kimi meydana çıxması üçün mühüm amil ola bilər. Vaxtilə müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunmuş dini əşyaların səthlərindəki dekor tərtibatlı təsvir nümunələrinin fəlsəfi mahiyyəti və insanlara aşladığı mənəvi-bədii dəyər məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Əsas hissə: Müxtəlif xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının istifadə etdiyi dini əşyaların bədii-dekorativ xüsusiyyətlərinin əsaslı olaraq tədqiq edilməsi, reallığın düzgün dərk olunması və həyatda öz əksini tapması, elmlərarası vəhdətdə araşdırılması mühüm problem olaraq qalmaqdadır. Bu baxımdan Azərbaycanda azərbaycanlılarla birlikdə yaşayan yəhudilərin və eləcə də xristianların dini əşyalarının daşdıqları mahiyyətlə birgə, bədii tərtibatlarının əsası sayılan dekor elementlərinin çox az araşdırıldığı tədqiqatlardan aydın olur. Əhatəli olaraq dekor bəzəklərinin bədii dekorativ xüsusiyyətlərinin təhlil olunması, onların sadə kompozisiya quruluşu, rəng həlli, süjet xətti və dekorativ xüsusiyyətlərinin daşdığı dini məna yükünə uyğun olaraq seçilməsi məsələləri elmi işin aktuallığını bir daha artırır.

Qədim tarixə malik Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti, İslam dininə qədər mükəmməl bir yol keçsə də, onun təkamülü İslam dininin ölkəmizdə genişlənməsindən sonra daha geniş vüsət aldı. Buna səbəb müxtəlif sənət növlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradan və zəngin təbiətindən istifadə bacarığı olan sənətkarlar idi. Azərbaycanda İslam dininin inkişafını əməli olaraq göstərən sənət nümunələrinin hər birinin üzərində müxtəlif əsrlərə aid rəsmlərə və ornamentlərə rast gəlinir. Əgər bu əşyaların materialı, forması müxtəlif dövrlərdə istehsal prosesinin təşkilindən, təkmilləşməsindən xəbər verirsə, onların üzərindəki təsvirlər və naxışlar əcdadlarımızın həyat tərzini, adət-ənənələrini, dini ayinlərini və bədii zövqünü əks etdirən nadir incilər olduğunu bir daha təsdiqləyir. İslam dininin tarixi inkişaf prosesində tədricən Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin bütün sahələrində formalaşan ayrı-ayrı dekorativ sahələr, xalqın tarixini, maddi və mənəvi dünyasını özündə əks etdirməklə hər vaxt araşdırma mövzusu olmuşdur.

Dini təyinatlı metal əşyalar içərisində gülabdan, şərbət qabı, çil-cam, aftafa, kəşkül, təbərzin, ələm və zəncirlər xüsusilə seçilir. Qeyd edək ki, bu əşyaların əksəriyyəti XVIII-XX əsrlərə aiddir və onlar hazırda Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin həm zəngin fondunda qorunub-saxlanılır, həm də ekspozisiyasını bəzəyir.

Azərbaycan Milli Xalça Muzeyində nəfis tərtibatı ilə seçilən XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinə aid edilən Lahıç misgərliyi nümunələri – şərbət qabı, gülabdan, badya, çil-cam, aftafa və digər yüksək bədii-estetik zövqə malik dini mətnlərlə tərtib

edilmiş nümunələr nümayiş etdirilir. *“Bunların arasında üzəri kalliqrafik kitabələrlə bəzədilmiş camın mətnində 14 şəxs adına Allahdan “Salavat” dilənilir. Camın üzərində onun sahibinin adı və istehsal tarixi yazılmışdır صاحبه مهدي ۱۲۲۱ - Sahibi Mehdi 1806/07 (epiqrafikaçı: Məşədixanım Neymətova). Lahic misgərlərinin XIX əsrdə hazırladığı digər bir badyada nəbati dekorun arasında kalliqrafik medalyonlarda “Allahın salavatı olsun Mustafaya, Məhəmməd əl-Murtəzaya, Əl-Bətül Fatimə, əs-Səbteynə, Həsənə və Hüseyinə...Sahib əz-zaman Mehdiyə” (epiqrafikaçı: Məşədixanım Neymətova) kəlamı yazılmışdır. Nəbati naxışlar xonça şəklində kitabəni əhatə edirlər”.*[2]

Dini təyinatlı əşyalar içərisində mərasimlərdə istifadə edilən şərbətخورlar (şərbətqabı) da özünün dekorativ bəzəyinə görə seçilirlər. Bu cür şərbət qablarının üzərində adətən ornamentlərlə yanaşı dini motivli yazılar da öz əksini tapırdı. Belə nümunələrdən biri hazırda Azərbaycan Xalça Muzeyində qorunub saxlanılan və 1890-cı ilə aid olan şərbət qabını qeyd etmək olar. Başqalda hazırlanmış şərbət qabının üzərində - xüsusilə yuxarı və aşağı hissəsində İmam Hüseyin haqqında növhə yazılıb:

***Ey Əhmədin gözüünün işığı, Heydərin yadigarı, Ya Hüseyin!
Yenə bu nə üsyandır ki, bütün dünya xalqını əhatə edib...***

Şərbət qabı. Basqal. 1890. Mis. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi

XIX əsrin sonuna aid edilən çil-camın içərisində ortada qabarıq, yuxarı haşiyədə isə cızma xətlə «Fatihə» surəsi yazılmışdır. Arada hissədə *“Ya İsrafil, Ya Əzrail, Ya Cəbrayıl! Allahdan kömək olsa, qələbə yaxın olar”*, ondan aşağı haşiyədə, xırda qabarıq xətlə: *“Möcüzələr yaradan Allahın rəsulu, Əlini çağır, Sən onda bəlalardan xilaskarını taparsan. Ya Məhəmməd, sənin peyğəmbərliyin, Əzəmətin, Ya Əli!”*, içəridə alt hissədə isə qabarıq xətlə: *“Rəbbin salamu olsun Məhəmmədə və Fatiməyə, Həsənə, Hüseyinə, Məhəmməd Cəfərə, Məhəmmədə və Qasimə”* sözləri həkk olunmuşdur.

Çil-cam. XIX əsrin sonu. Mis. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi.

Qeyd edək ki, materialı misdən olan çil-camın hazırlanmasında döymə və cızma texnologiyasından istifadə edilmişdir. Camın hündürlüyü 5,5 sm., diametri isə 18,5 sm.-dir.

Xalça Muzeyinin saxlancında XIX əsrə aid olan digər mis çil-cam nümunəsi də vardır ki, onun da üzərində döymə və cızma texnikası ilə Qurani-Kərimdən bir neçə ayə və kiçik həcmli surələr həkk edilmişdir. Daha dəqiq desək, Bəqərə surəsinin 255-ci ayəsi – “Ayətül-kürsü”, Kafirun və Nas surələri yazılıb.

Dini təyinatlı metal əşyalar içərisində dini ayinlərin icrası məqsədilə paklanmaq – dəstəmaz almaq üçün istifadə edilən aftafa – ləyənlər də özünün funksionallığı ilə yanaşı özünəməxsus bədii-estetik tərtibatı ilə seçilir. Dövrümüzə qədər gəlib çatmış aftafa – ləyənlərin əksəriyyətinin materialı misdəndir və onlar xüsusilə cızma, döymə texnikası ilə hazırlanıb. Bu nümunələr içərisində Lahic, Gəncə və Qarabağdan tapılmış nümunələr öz unikalılığı ilə seçilir.

“Məişətdə istifadə edilən müxtəlif tipli əşyaların hazırlanması zamanı üzərinə həkk ediləcək yazıların mətni, adətən, onun nəzərdə tutulan istifadə təyinatına əsasən seçilirdi. Bəzən isə dini təyinatlı olmadığı hallarda da, müxtəlif növ metal qablar, parça nümunələri və s. üzərində Quran ayələri və başqa dini məzmunlu yazılar həkk olunurdu. Daha çox mis süfrə qabları və təsərrüfatda istifadə edilən su qabları üzərindəki belə kitabələr, görünür, Allahdan xeyir-bərəkət diləməyin ifadəsi kimi həkk edilmişdir” [3].

Üzərində dini yazıların qabarıq şəkildə həkk olunması müşahidə olunan əşyalar içərisində Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş olunan bir badya nümunəsi özünün nəfis tərtibatına görə xüsusilə seçilir. XIX əsrə aid olan badyanın yuxarı haşiyəsində on dörd məsuma salam yazılmışdır: *“Allahın salavatı olsun Mustafaya, Məhəmməd əl-Murtəzaya, Əl-Bətul Fatimə əs-Səbteynə, Həsənə və Hüseyinə, Zeynal Abdinə, Bağıra, Məhəmməd Sadiqə, Cəfərə, Museyi-Kazıma, Rizaya, Təqiyyə, Məhəmməd Nəqiyyə, Zəki əl-Əskəriyyə, Həsənə, əl-Höccət ül-qayım əl-Saleh əl-Muzəffər əl-Murtəzaya, Sahib əz-Zaman Mehdiyyə”*.

Badya. XIX əsr. Mis. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi.

Qeyd edək ki, dini təyinatlı metal qabların üzərində dini mətnlərlə yanaşı nəbati ornamentlərə, xüsusilə islimi naxışlara da yer verilirdi. Belə güman edilir ki, “*əsasən islimi naxışı o zamanlar müqəddəs hesab olunan bükülmüş yarpaq təsviri kimi verilərək bir dekor elementinə çevrilə bildi. İslimi naxışı İslam dekorativ mədəniyyətində çox məşhurdur. Elə buna görə də bəzi sənətşünaslar islimi sözünü İslam dininin adı ilə bağlayırlar*”[4].

Nəticə: Nəticə etibarilə qeyd edək ki, İslam incəsənət ənənəsini dekorativ-tətbiqi sənətin yalnız bədii metal növündə yox, onun bütün sahələrində də görmək mümkündür. Bu ənənə VII əsrdən başlayaraq Əməvilər, Abbasilər, Səlcuqlar dövründə daha da çiçəklənərək uzun inkişaf yolu keçmişdir. Təbii ki, müasir Azərbaycanda dekorativ-dini elementlərin qorunması və dini inanclarda müqəddəs sayılan əşyalar və onlara verilən dəyərlər tək muzeylərdə yox, bəzən evlərdə, iş yerlərində, eləcə də xüsusi marağı olan insanların şəxsi kolleksiyalarında saxlanılır. Harada saxlanılmasından asılı olmayaraq bu dekorativ elementli dini inancları əks etdirən əşyaların keçmişin özəlliklərini gələcək nəsillərə təhrifsiz olaraq ötürməsi önəmlidir. Bu baxımdan belə əşyaların bir tarixi fakt kimi, daşdığı informasiyalar, yerinə yetirdikləri funksiyalar, hətta onların forma və məzmunları da tədqiqatçıların üzərinə daha çox məsuliyyət qoyur. Yəni dekorativ önəm daşıyan hər hansı bir element düzgün olaraq araşdırılırsa, sonralar o dəyər öz effektivliyini artırır ki, azaltmaz. Aydındır ki, elmdəki dəqiqliyə söykənmədən milli dəyərlərin də uzunömürlülüyünü təmin etmək mümkün deyildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Fərzəliyev Ç. Azərbaycan el sənəti. Bakı, 2013.
2. İbrahimov T. Lahic misgərliyi (tarixi ənənələr, çiçəklənmə dövrü və süqutu)
URL:
https://www.academia.edu/37950995/LAHIC_MİSGƏRLİYİ_Tarixi_ənənələr_çiçəklənmə_dövrü_və_süqutu

3. İslam mədəniyyəti və Azərbaycan məişəti [İzomaterial] : Kataloq /T. Şiriyev ; tərc. F. Bəşirova ; elmi red. N. Əliyeva (ön söz). Bakı: “Avropa”, 2021.
4. Jonathan M. Bloom, Sheila S. Blair. The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture. Oxford University Press Inc., 2009, p. 65

Кёнуль Гянджмалиева

**Характеристика художественно-декоративных
металлических предметов религиозного назначения
(в контексте ислама)**

Резюме. В статье говорится о художественно-декоративных особенностях металлических предметов, используемых в бытовых и религиозных обрядах, связанных с исламской религией, существующей в Азербайджане с VII века.

Хотя декоративно-прикладное искусство Азербайджана, имеющее древнюю историю, прошло свой путь к совершенствованию до исламской религии, его эволюция стала более обширной после распространения исламской религии в нашей стране. Причиной тому были мастера, создавшие благоприятные условия для развития различных видов искусства, имеющие возможность использовать свою богатую природу. Практически на каждом из образцов искусства, отражающих развитие исламской религии в Азербайджане, можно встретить изображения и орнаменты, относящиеся к разным векам. Если материал и форма этих предметов свидетельствуют об организации и совершенствовании производственного процесса в разные периоды, то изображения и узоры на них еще раз подтверждают, что это редкие жемчужины, отражающие образ жизни, обычаи, религиозные обряды и художественный вкус наших предков. Среди таких религиозных металлических предметов особенно выделяются гулабдан, сиропница, чил-джем, афтафа, кашкул, табарзин, алам и цепочки, относящиеся к XVIII-XX векам. Следует отметить, что большая часть этих образцов хранится в Национальном художественном музее Азербайджана, Национальном музее ковра Азербайджана и Национальном музее истории Азербайджана.

Ключевые слова: религиозный, предмет, художественный, декоративный, особенность, ислам.

Ganjmaliyeva Konul

**Characteristics of Artistic and Decorative Metal Objects for Religious Purposes
(In the Context of Islam)**

Summary: The article talks about the artistic and decorative features of metal objects used in everyday and religious rituals associated with the Islamic religion, which has existed in Azerbaijan since the 7th century. Although the decorative and applied arts of Azerbaijan, which has an ancient history, had its way to perfection before the Islamic religion, its evolution became more extensive after the spread of the Islamic religion in our country. The reason for this was the masters who created

favorable conditions for the development of various types of art, having the opportunity to use their rich nature. Almost every piece of art reflecting the development of the Islamic religion in Azerbaijan contains images and ornaments dating back to different centuries. If the material and shape of these items indicate the organization and improvement of the production process in different periods, then the images and patterns on them once again confirm that these are rare pearls reflecting the lifestyle, customs, religious rites and artistic taste of our ancestors.

Among such religious metal objects, the most notable are the gulabdan, syrup bowl, chill-jam, aftafa, kashkul, tabarzin, alam and chains dating back to the 18th-20th centuries. It should be noted that most of these samples are kept in the National Art Museum of Azerbaijan, the National Carpet Museum of Azerbaijan and the National Museum of History of Azerbaijan.

Keywords: religious, object, artistic, decorative, feature, Islam.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.11.2024